

902.2:94(477.64)"1648/179"](045)

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
НАУКОВЦЯМИ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Вікторія Водоп'ян
заступник директора КЗ
«Запорізький обласний
краєзнавчий музей»

На основі письмових джерел Наукового архіву Запорізького краєзнавчого музею описано історію археологічних досліджень пам'яток козацького часу співробітниками музею. Визначено територіальні межі досліджень, які проводилися. Наводиться опис і аналіз матеріалів та об'єктів, отриманих в результаті досліджень.

Ключові слова: запорозьке козацтво, археологічна пам'ятка, зимівник, кераміка, звіт про археологічне дослідження.

Based on the written sources of the Scientific Archive of the Zaporizhzhya Regional History Museum, the history of archaeological research of the monuments of the Cossack era by the museum staff is described. Territorial boundaries of the research conducted were determined. A description and analysis of materials and objects obtained as a result of research is given.

Key words: Zaporizhzhya Cossacks, archaeological site, winter house, ceramics, report on archaeological research.

Науковці міського, а згодом й обласного, Запорізького краєзнавчого музею від самого початку його заснування Яковом Павловичем Новицьким (1921) приділяли велику увагу дослідженню археологічних пам'яток козацької доби. Відповідно до цього, в Науковому архіві нинішнього Комунального закладу «Запорізький обласний краєзнавчий музей» Запорізької обласної ради (НА ЗОКМ) зберігаються звіти археологів, співробітників установи, дослідників-краєзнавців, які проводили розкопки козацьких старожитностей на о. Хортиця та на території Запорізької області.

Частину з них вже було опубліковано співробітниками музею в складі інформації в наукових статтях та монографіях.

Найперший з подібних звітів про археологічне вивчення історії запорозького козацтва, який зберігається в НА ЗОКМ, був складений Пешановим Віктором Федоровичем – старшим науковим співробітником, який працював в музеї з 1948 року. Стосовно цього матеріального носія зауважимо, що сам текст гарно зберігся, лише креслення трохи вигоріли. Звіт має назву «Археологічні розвідки, проведені на острові Мала Хортиця в місці знаходження фортеці Байди. 28 листопада 1949 року». При огляді фортечних валів, ровів та внутрішньої території фортеці, говориться у звіті, були знайдені та взяті, як підйомний матеріал такі предмети: кременів – 3 шт., фрагмент кераміки, виготовлений на гончарному колі, фрагменти ліпної кераміки – 32 шт., залізний цвях, срібна монета [6, арк. 3].

У наступному пункті звіту від 4 грудня 1949 року мова йде про територію о. Мала Хортиця, на якій була організована археологічна експедиція Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм. До її складу входили: директор музею С.М. Мазін, старший науковий співробітник В.Ф. Пешанов та учні 8–9 класів середньої школи № 11 м. Запоріжжя.

Експедиція була поділена на дві групи. Перша, під керівництвом Мазіна, почала розкопки всередині фортеці. Було закладено шурф 1 x 3 м вздовж південного земляного насипу, в 4-х метрах від західного валу. Друга група, під керівництвом Пешанова, проводила виміри основних об'єктів укріплення в тому вигляді, в якому вони збереглися до того часу. Знайдені предмети були такими: мідний гудзик, частини кісток тварин, фрагмент кераміки, залізний клинок, кременеві пластинки. В головній частині острова, за земляним валом, була знайдена напівкругла пластинка з трьома шипами з жовтої міді.

Вимірювання основних об'єктів укріплення Байди: точкою для вимірювання довжини та ширини фортеці був взятий плоский великий

камінь, який лежав на самому високому місці та майже в центрі фортеці. Від цього каменю прямо на північ за компасом: до гребню валу – 27 метри, на південь – 29 м, на захід – 44м, на схід – 37,5 м. Периметр – 355 метрів [6, с. 7].

На загал, фортеця Байди, яка знаходилася на острові Мала Хортиця, представляла собою цінну пам'ятку військового мистецтва середини XVI ст. На місці її знаходження зустрічалися предмети, які відносилися до різних епох [6, с. 3].

Хортицька комплексна експедиція Інституту археології АН УРСР і ЗОКМ була організована в зв'язку з постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва» і рішенням Уряду УРСР про створення на о. Велика Хортиця Державного заповідника історії запорозького козацтва. Першим об'єктом для розкопок було обрано залишки укріпленої лінії, розташованої в північно-східній частині Великої Хортиці. Тут експедицією було закладено три шурфи, де були знайдені шматочки перепаленої глини, кістки тварин, риби, шматочок свинцю, листової міді, фрагменти керамічного посуду XVIII ст., цвяхи, уламок горщика. За висновками членів експедиції, знахідки з розкопок редуту говорили про те, що всю укріплену лінію було споруджено у XVIII ст., а саме під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Другим об'єктом для розкопок на Хортиці була обрана Совутина скеля, де, за припущенням деяких істориків, в другій половині XV ст. знаходився укріплений козацький табір – «Кіш». Проте, знайдені під час розкопок в різних частинах Совутиної скелі уламки керамічного посуду свідчать про те, що тут знаходились лише поселення епохи бронзи і скіфського часу.

Під час розвідки в північно-східній частині острова Хортиці були знайдені залишки двох земляних укріплень, виявлених аерофотозйомкою, яку надав експедиції запорізький краєзнавець К.В. Шишкін. Перше укріплення було розташоване на схилі високого берега. В насипу майже

нічого не знайшли окрім осколка сучасного снаряда та уламка залізного долота. До якого часу відноситься це укріплення важко сказати, через відсутність будь-якого датуючого матеріалу. Проте, трикутна форма укріплення дозволяє його віднести до часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Друге укріплення, позначене на аерофотознімку К.В. Шишкіна як квадратний редут, розташоване на відстані приблизно 70 м на північний захід від трикутного укріплення. Для визначення характеру споруди, в центральній частині підвищення було закладено траншею (3 x 0,5 м). В ній знайшли: плоский камінь, сучасну пляшку, окоп часів II Світової війни зі шматками колючого дроту, трохи глибше – гомілкові кістки ніг людини, орієнтовані з північного заходу на південний схід. Науковці висунули припущення, що окопом було знищене курганне поховання епохи бронзи. Також було прийнято рішення закласти декілька шурфів в районі так званих «щогол» (ЛЕП, що тягнуться через північну частину острова), з метою виявлення козацьких кладовищ. Але це не дало результату.

Далі дослідження були перенесені на правий берег Дніпра, на південь від кар'єру, між Царською пристанню і Канцерівським яром, де збереглися укріплення часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр., які були споруджені для прикриття «Запорозької верфі», розташованій на о. Мала Хортиця. Всередині укріплень, школярами запорізької школи № 22 були прокопані два шурфи, в яких були знайдені речі XVIII ст. – дві пружини від замків крем'яних рушниць, залізний риболовний гачок, мідний гудзик, уламок ножа тощо. Не викликало сумнівів, що шурфи натрапили на солдатські землянки, тому там заклали розкопи. В них виявили землянку № 1, а на відстані біля 10 м на північний захід від розкопу знайшли землянку № 2.

Розкопки того ж року на острові Мала Хортиця показали, що відносно добре на ній збереглися залишки укріплень фортеці «Запорозька верф», що була споруджена в 1737 р. під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Наукова цінність розкопок фортеці полягає в тому, що за свідченням Еріха Лясоти, на Малій Хортиці Дмитро Вишневецький в 1556 р. побудував замок, який був зруйнований кримським ханом Девлет-Гіреєм в 1558 р. Для з'ясування характеру культурного шару, а також можливого виявлення решток замку Дмитра Вишневецького, було закладено два невеликих шурфи. Шурф № 1 (3,8 x 1,5 м) було закладено біля підніжжя внутрішнього схилу південного валу фортеці, на відстані 12 м на схід від проходу. На глибині 0,3–0,5 м було виявлено фрагменти обгорілих колод, що мали нахил на північ, відповідно нахилу внутрішнього схилу валу. Під горілим шаром, який мав товщину біля 0,1 м, залягав білий материковий пісок. Певно, колоди первісно стояли вертикально, і лише в результаті пожежі упали всередину укріплень. Можна зробити припущення, що це залишки частоколу, який оточував замок Вишневецького, зруйнованого татарами в 1558 р. До укріплень фортеці «Запорозька верф» він не мав ніякого відношення, бо, як відомо, у XVIII ст. дерев'яні частоколи у фортифікаційних спорудах вже не застосовувалися.

Шурф № 2 (4,0 x 3,5 м) було закладено в південно-західній частині фортеці, в місці з'єднання південного і західного валів. До глибини 0,5 м в шурфі залягав темно-сірий пісок з вкрапленнями попелу і вугликів, в якому знайдено декілька уламків керамічного посуду епохи бронзи, дрібні камені і кістки тварин. Знайдено також крем'яний скребок і уламки двох ножів XVIII ст. На глибині 0,5–0,6 м виявлено материк-скелю. На цьому роботи Хортицької експедиції 1968 року було завершено. Весь археологічний матеріал було передано до фондів ЗОКМ [10].

Начальником Хортицької експедиції–68 був с.н.с. Інституту археології АН УРСР Юра Роман Олександрович, український археолог та музеєзнавець. Хоча він і не був співробітником музею, але в його експедиціях брали участь співробітники ЗОКМ А.Г. Ширяєв та В.Ф. Пешанов. Вони проводили

археологічні дослідження на о. Велика Хортиця на правому березі Дніпра та на о. Мала Хортиця [10, арк. 2].

Його звіт за 1968 р. знаходиться в НА ЗОКМ. Дублетна форма також зберігається в НА Інституту археології НАН України. В силу того, що матеріал розкопок потрапив до фондів ЗОКМ, він був вивчений та розміщений в музейних експозиціях. До наукового обігу введений господарський інвентар з військових землянок XVIII ст. та унікальний атрибут влади військового писаря – каламар [3, с. 89–97].

Зауважимо, що «Звіт Хортицької експедиції 1968 р. під керівництвом Р.О. Юри» не був повністю опублікований, хоча й містив цікаві факти досліджень для науковців. До матеріалів різних археологічних культур були додані ще і знахідки XVI ст. Сучасники дорікають Юрі й за те, що він «припустив помилку, вважаючи, що весь культурний шар, який передував валу XVIII ст. був зруйнований при його будівництві. Отже перспектив знайти неушкоджені залишки козацького часу, на його думку, не було. Цей висновок авторитетного вченого вплинув на наукову громаду таким чином, що археологи на двадцять років позбавляють своєї уваги острів Байда» [8, с. 134]. У 2009 році старший науковий співробітник відділу історії краю С.П. Яценко повністю опублікувала цей звіт. З ним можна познайомитися у випуску № 9 «Музейного вісника».

Окремо слід згадати діяльність Бодянського Олександра Всеволодовича. Це був знаний український краєзнавець, археолог-розвідник. У 1937–1939 рр. О. Бодянський працював м.н.с. Запорізького краєзнавчого музею та музею історії Дніпробуду. Він досліджував територію с. Біленького та його околиці в 1980-х рр. Це була територія Великого Лугу – місця традиційних козацьких промислів, таких, як рибальство, полювання, бортництво. У самому селі розташовувався козацький зимівник, на місці якого після 1775 р. було засновано село [9, с. 24]. Землі ці належали до Кодацької паланки. Тут же, за розписом 1767 р., знаходився і прикордонний

козацький бекет [1, с. 248]. Саме тому територія с. Біленького і вабила дослідника. Олександр Бодянський відкрив там багато цікавих пам'яток різних епох. Зокрема, на початку 1980-х рр. Бодянським в урочищі Нова, поблизу села, була досліджена козацька землянка. Результатом дослідження стали знахідки, які датуються XVIII–XIX ст. [4, с. 48].

У 1980 році, під час чергової прогулянки урочищем, Олександр Всеволодович знайшов фрагмент штофа (пляшки), риболовецьке грузило, підкову, пряжку, ніж, точильний брусок. У 1981–1982 рр. археолог продовжив вивчати територію навколо, де знайшов – тесло, кресало, пешню та 5 підків від чобіт XVIII–XIX ст., одна з яких була бронзовою. Вивчивши та дослідивши комплекс матеріалів, які були знайдені, він зробив припущення, що ця землянка була помешканням для рибалок.

Вивчаючи історію заселення Південної України, приходимо до висновку, що більшість населених пунктів були започатковані саме від запорозьких зимівників, якими були вкриті практично всі зручні для проживання місця. Це засвідчують й розкопки в Новомиколаївському районі Запорізької області (зараз територія Пологівського району). У 2007 р. археологічними розвідками там займалася експедиція ЗОКМ під керівництвом завідувача відділу історії краю Зої Харитонівни Попандопуло [7, арк. 1]. Метою експедиції було виявлення археологічних пам'яток в басейні річки Верхньої Терси. Розвідкою була охоплена територія в 12 км². В процесі виявлено два об'єкти, які отримали назву «Зимівник 1» та «Зимівник 2». Перший з них розташовувався на правому березі річки, навпроти села Литовки. Від того, що «Зимівник 1» знаходиться на цілих землях то й стан його збереження ліпший. Територія «Зимівника 1» займала площу приблизно 3080,5 м². На одному з вигинів річки був знайдений вал зі ровом, який обмежував зимівник із північно-західної сторони. Південно-західний край валу упирається в річку, північно-східний край закінчується біля рівчака, який має відношення до сьогодення та колись призначався для

насадження дерев. Якщо вгледітися, то бачимо чіткі контури на поверхні, висота яких становить від 0,3 до 0,4 м, його видима довжина – 61 м. Зовні «Зимівник 1» захищений ровом шириною 2 м і глибиною 1,1 м. Береговий обрив – це південно-західний рубіж зимівника, його довжина сягає 48 м. Скоріш за все, з південно-східної сторони також був вал, який внаслідок розорювання території був знищений. На цій території були виявлені експедицією декілька западин від будівель. З краю однієї з них, з півночі на південь, була закладена траншея розміром 8 x 1,5 м. Більша частина знахідок в траншеї зустрічалася на глибині від 0,25 до 1 м. В південно-західній частині була помічена темна пляма, яка виявилася закутком землянки. Видима частина землянки займала площу 3 x 1,2 м. Є припущення, що це був – «бурдюг», так називали козацьке помешкання земляного та напівземляного типу. Значний шар печини та золи, говорив про те, що будівля знищена внаслідок пожежі. Знайдений речовий матеріал доволі різноманітний – гончарний горщик сірого кольору, уламок білоглиняної миски з відігнутими назовні краями, який був прикрашений лініями різної товщини коричневого кольору. Далі почали зачищати південно-західну сторону пам'ятки «Зимівник 1», яка проходила по береговому обриву. Зачистка здійснена в трьох місцях: перша – біля західного кута довжиною 7,4 м для того, щоб зробити розріз валу та рову, друга – біля південного кута простягалася на 10 м, куди увійшла також і господарська яма (знайшли велику кількість уламків кахлів, гончарної кераміки, фрагменти скла. Орнамент на білоглиняних горщиках «птахи», «човники» тощо, фрагменти мисок з широкими, плоскими вінчиками), третя – між 20 і 30 м від південного кута, на цій ділянці виявлена золотиста пляма довжиною 1,5 м [7, арк. 8].

Другий об'єкт «Зимівник 2» – на лівому березі навпроти с. Воскресенка, в 4,5 км на південний схід від с. Литовки, де розміщувався «Зимівник 1». «Зимівник 2» зафіксовано на полі, яке належить власнику С.Г. Жильцову і постійно розорюється. Площа обстеженої території складала

приблизно 120 x 157 м, і була найбільш насичена знахідками [7, арк. 3]. На полі була виявлена значна кількість фрагментів гончарної кераміки, кахлів, скла. Як зазначили дослідники у звіті, обидва зимівника датуються XVIII ст. Також попередні результати дослідження вказують на те, що «зимівники» були знищені великою пожежею внаслідок набігу татар (ймовірно, зимою 1768–1769 рр.).

Таким чином, вивчивши та систематизувавши знайдений керамічний матеріал з двох зимівників, прийшли до висновку, що найширше представлений фрагментами такого кухонного посуду, як горщики та миски. Як відомо, на території Вольностей гончарство не набуло розвитку, тому власники зимівників купували гончарну продукцію на ярмарках або міняли на продукцію власних господарств. Тодішнім найближчим гончарним центром було містечко Опішня на Полтавщині [5, с. 202]. Другим найчисельнішим комплексом речових знахідок з території дослідження зимівників виявилися фрагменти кахлів. В XV–XVII ст. гончарі виробляли рельєфні пічні кахлі, спочатку вони з'явилися у містах, це було не широке виробництво і розраховане на найбагатших. В VI ст. з'являються кахельні груби в міських будинках, а з XVII ст. – кахлі вже зустрічаються у селянських хатах. Найпоширеніші квадратні кахлі з рослинним орнаментом [2, с. 43]. Ймовірно що жителі зимівників купували кахлі для груб, печей своїх осель. Таким чином, зібраний експедицією матеріал в результаті археологічної польової розвідки, свідчить про перспективність подальших досліджень на території басейну р. Верхня Терса в Новомиколаївському районі. Вірогідно, що в XVII–XVIII ст. на цьому місці розташовувався цілий комплекс козацьких зимівників [7].

Як висновок до вище викладеного відзначимо, що в НА ЗОКМ зберігається кілька звітів щодо досліджень й знахідок археологічних об'єктів часів запорозького козацтва. Це говорить про активну роботу закладу в цьому напрямку, зацікавленість історією козацтва з боку співробітників

музею. Можливо не всі вони зробили якісь вагомі відкриття, але матеріал надійшов до музейної колекції, зараз знаходиться в експозиції та доводить перспективність подальшого, більш глибокого, вивчення згаданих пам'яток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st. K., 1993. 336 s.
2. Danchenko L.S. Narodna keramika Serednoho Prydniprov'ia. K.: Mystetstvo, 1974. 190 s.
3. Mirushchenko O.P. Hospodarskyi inventar z viiskovykh zemlianok XVIII st. (za materialamy KhAE–68). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*. 2003. № 2. S. 89–97.
4. Mirushchenko O.P. Kozatska zemlianka i ur. Nova bilia s. Bilenke Zaporizkoho raionu (za materialamy Bodianskoho O.V.). *Muzeinyi visnyk*. 2001. № 1. S. 48–51.
5. Oliynyk O.L. Zaporozkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (1734–1775 rr.). *Zaporizhzhia*, 2005. 256 s.
6. Peshanov V.F. Richnyi zvit pro arkeolohichnu ekspedytsiiu na o. «Mala Khortytsia», provedena pid kerivnytstvom naukovooho spivrobotnyka muzeiu Peshanova V.F. za 1953 r. *Naukovyi arkhiv ZOKM*, spr. 114. 22 ark.
7. Popandopulo Z.Kh. Zvit pro rozvidky v baseini richky Verkhnia Tersi v Novomykolaivskomu raioni Zaporizkoi oblasti v 2007 rotsi. *Naukovyi arkhiv ZOKM*, spr. 3198 (1). 56 ark.
8. Pustovalov S.Zh. Kniaz Dmytro Vyshnevetskyi, velyke istorychne znachennia ostrova Mala Khortytsia (Baida) ta inshe... *Muzeinyi visnyk*. 2003. № 3. S. 133–139.
9. Chabanenko V. Velykyi Luh Zaporizkyi. Istoryko – toponimichnyi slovnyk. *Zaporizhzhia*, 1999. 329 s.
10. Yura R.O. Zvit pro robotu Khortytskoi ekspedytsii v 1968 r. *Naukovyi Arkhiv ZOKM*, spr. 116.